

Ülviyyə ƏFƏNDİYEVƏ

Psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

E-mail: ulviyya16@yandex.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.3.32>

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANINDA GENDER MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: gender, Dədə Qorqud, Oğuz, qadına münasibət

SUMMARY

GENDER ISSUES IN THE EPIC "KITABI-DADE GORGUD"

In the research plan of literary and artistic works of gender aspects, the famous epic of the Oghuz Turks, "The Epic of Grandfather Gorgud", is of great interest. In the saga, the images of women, their status in the family and society occupy one of the main places.

Women are one of the most active driving forces of the events described here. When talking about the female characters in the epic, first of all, it is necessary to talk about the general position of women in the work, the honor of motherhood, their bravery in battle, the fact that they are not inferior to men in riding horses and shooting arrows, and high human characteristics such as pure love, family honor and loyalty.

In addition, the relationship between husband and wife is one of the important issues in the Oghuz family. In such relationships, the sacrifice shown by female heroes is given priority. At the same time, we see how women treat their husbands with respect, show great love and trust in them in different parts of the epic.

Key words: gender, Dede Gorgud, Oguz, attitude towards women

РЕЗЮМЕ

ГЕНДЕРНЫЕ ВОПРОСЫ В ЭПОСЕ «КИТАБИ-ДАДЕ ГОРГУД»

В плане исследования литературно-художественных произведений гендерного аспекта большой интерес представляет знаменитый эпос тюрок-огузов «Эпос о дедушке Горгуде». В саге одно из главных мест занимают образы женщин, их положение в семье и обществе.

Женщины являются одной из наиболее активных движущих сил описанных здесь событий. Говоря о женских персонажах эпоса, прежде всего, необходимо говорить об общем положении женщин в произведении, чести материнства, их храбрости в бою, о том, что они не уступают мужчинам в верховой езде. лошади и стреляющие стрелы, а также высокие человеческие качества, такие как чистая любовь, семейная честь и верность.

Кроме того, отношения между мужем и женой являются одним из важных вопросов в семье Огузов. В таких отношениях приоритет отдается жертвенности, проявленной героинями-женщинами. В то же время мы видим, как женщины с уважением относятся к своим мужьям, проявляют к ним большую любовь и доверие в разных частях эпоса.

Ключевые слова: пол, Деде Горгуд, Огуз, отношение к женщинам.

Giriş. Azərbaycan klassik ədəbiyyatının bir çox nümunələrində cinslərarası sosial bərabərlik, qadına münasibət kimi gender məsələləri öz əksini tapmışdır.

Gender aspektlərinin ədəbi və incəsənət əsərlərinin tətqiqi planında Oğuz türklərinin məşhur eposu olan “Dədə Qorqud dastanı” bu cəhətdən böyük maraq doğurur. Dastanda qadın surətləri, onların ailədə və cəmiyyətdə vəziyyəti əsas yerlərdən birini tutur.

“Dədə Qorqud” eposunun əhəmiyyətindən bəhs edərkən professor R.İ.Əliyev yazır: “Azərbaycan xalqının islamaqədərki psixologiyası, qədim türk təfəkkürü, həyat tərz, adət-ənənələri barədə müəyyən məlumat və təsəvvürlər əldə etmək üçün “Kitabi-Dədə Qorqud” qədər fundamental digər əsər tapmaq çətindir” (6, 159).

Dastanda oğuz türklərinin ailə həyatı, məişəti, yaşayış tərz, adət və ənənələri ilə bağlı çoxsaylı nümunələr yer alır. Dədə Qorqud qonağa hörmət etməyən, tənbel qadınları pisləyir, yaxşı qadınları tərifləyir, onları “dölək”, “evin dayağı” adlandırır. “Oğuzların qadınları, bütün “qız-gəlinləri” çadra, yaşmaq nə olduğunu belə bilməyiblər, kişiləri isə yalnız bir qadınla ailə qururlar. İslam və şəriətin əksinə olaraq, onların hamısı təkərvalıdır və heç biri nə iki, nə çox arvad saxlayır” (1, 28).

Burada qadınlar təsvir edilən hadisələrin ən fəal aparıcı qüvvələrindəndir. Dastanda qadın obrazları haqqında danışarkən ilk növbədə əsərdə qadınlığın ümumi mövqeyindən, analıq şərəfindən, döyüşdəki igidliklərindən, at çapmaqda, ox atmaqda kişilərdən geri qalmamalarından, saf məhəbbət, ailə namusu və sadiqlik kimi yüksək bəşəri xüsusiyyətlərdən danışmaq lazımdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında hər şeydən öndə anadır, ana simvolu dastanda müqəddəsdir. Bu yüksək ad bütün boylarda qürurla səslənir. Nə eşq, nə məhəbbət, nə gözəllik – heç bir başqa hiss bu adın qarşısında dayana bilmir. Dastanda “Ana haqqı, Tanrı haqqı”na bərabər tutulur, ana müqəddəsləşdirilir.

Həyatda hər şeyi yenidən qazanmaq olar, ancaq ananı yox. Ana müqəddəsdir, əvəzedilməzdir, ana ləyaqəti, ana haqqı ucadır, əbədidir. Türk xalq dastanlarında və digər folklor nümunələrində haqqı uca olan analar öz şərəf və ləyaqətini uca tutmaqla yanaşı, ailələrinin – ərinin, övladlarının da şərəfini uca tutur, onlara hörmət və ehtiram bəsləyir, qayğısına qalır, sevincləri ilə sevinir, dərdləri ilə kədərlənir (2, 84).

Oğuz igidləri özlərinə tay ola biləcək, onlarla çiyin-çiyinə vuruşacaq, ocağı, evi qoruya biləcək xanımlar axtarır. Eposun boylarına nəzər saldıqda orada öz yurd-yuvalarına bağlı, elinə sədaqətli və ərlərinə sadiq, öz qəhrəmanlıqlarına görə heç də ərlərindən geri qalmayan qadınlarla qarşılaşırıq. Dastandakı qadın obrazlarının əksəriyyəti qurşaq tutur, ox atır, ov ovlayır, Oğuz elinin dar günündə ərləri ilə yanaşı döyüşlərdə iştirak edirlər.

Ərə gedən qızın isməti, namusu, arı hər şeydən üstün tutulur. Ailə quran oğlanlar öz sevgililərini fiziki cəhətdən güclü görmək istədikləri kimi, əxlaqi cəhətdən də təmiz olmalarını arzulayırlar, onları ismətli, bakirə görmək istəyirlər. Dastanda Bamsı Beyrəyin dilindən eşitdiyimiz “Eyibli ərə getmək eyibdir ər evinə” ifadəsi buna misal ola bilər.

Oğuz qadınları yüksək şərəfi, namusu, saf sevgi uğrundağı dəyanətləri, dözümlülükləri və sədaqətləri ilə yüksək mövqeyə yüksəlmişlər. Bu səbəbdən də əsl türk üçün üç dilək hər zaman müqəddəs sayılıb: birincisi atı yəhərləmək, ikincisi ət yemək, üçüncüsü isə arvadını sevmək. Əsrlər boyu qadın türkün namusu sayılıb. Kişinin namusu üç şeydir: at, arvad və papaq. Bunlara toxunmaq, onun namusunu ayaq altına atıb tapdalamaq demək idi. Türklər qadına müqəddəs bir varlıq kim baxırdılar (3, 64).

Dədə Qorqud özü də qadına müqəddəs baxırdı. Lakin qadınları xarakterinə görə 4 yerə bölür: Arvadlar dörd cürdür: birisi soy soldurandır, birisi toy doldurandır, birisi evin dayağıdır, birisi necə desən bayağıdır. Evin dayağı odur ki, çöldən bayırdan evə qonaq gəlsə, əri evdə olmasa, o gələn adamı yedirdib içirdir, əzizləyib-oxşayır, yola salır. Buradan oğuzlar üçün qonağın nə qədər əziz olduğunu göstərir. Ocağına bu cür arvad gəlsin...

Gəlin, o ki, soy soldurandır, oğrunca yerindən qalxar, əl-üzünü yumadan doqquz bozlamacə bir bardaq qatığı gəvələyər, tıxıb-basıb doyunca yeyər, əlini böyrünə vurar, deyər: Bu evi görüm, xaraba qalsın! Ərə gedəndən bəri qarnım da doymadı, üzüm də gülmədi. Ayağım başmaq, üzüm yaşmaq görmədi. Deyər: “Ah nə olaydı, birinə də gedəydim. Umdu-gumdan da yaxşı-uyğun olaydı”. Onun kimisinin, xanım, uşaqları böyüməsin! Ocağına bu cür arvad gəlməsin.

Gəlin, o ki, toy doldurandır, tərənincə yerindən qalxdı, əl-üzünü yumadan obanın o ucunu-bu ucuna çarpışdırdı. Söz-şayə yaydı, qapılara qulaq qoydu. Öynəyədək – günortaya qədər gəzdi. Öynədən sonra evinə gəldi. Gördü ki, oğru köpəklə yekə dana evini qatıb qarışdırmışdır, evi toyuq komasına, inək damına dönmüşdür. Bunun kiminin, xanım, uşaqları böyüməsin! Ocağına bunun kimi arvad gəlməsin.

Gəlin, o ki necə desən bayağıdır. Əri evdə olanda çöldən – bayırdan evinə bir abırlı qonaq gəlsə, əri desə ki, çörək gətir yeyək, qonaq da yesin. Desə, bişmiş çörək daimi deyil, yemək lazımdır. Arvad deyər: “Neyləyim, bu yıxılacaq evdə un yox, ələk yox. Dəvə də dəyirmandan gəlmədi... Nə gəlsə, mənim sağrıma gəlsin”, – deyər əlini yanına vurar, üzünü o tərəfə, sağrısını ərinə döndərər. Min söylərsən, birini eşitməz, ərin sözünü qulağına almaz. O, Nuh peyğəmbərin eşşəyi nəslindəndir. Xanım, ondan da sizi Allah saxlasın! Ocağınıza belə arvad gəlməsin!

Dədə Qorqud qonağa hörmət etməyən tənbel qadınları pisləyir, yaxşı qadınları tərifləyirdi. Qadının başqa adama, məsələn, qonağa münasibətə görə səciyyə-ləndirilməsi Azərbaycan ictimai fikir tarixində psixoloji xarakteristikanın ilk nümunələri kimi qiymətlidir.

“Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyunda düşmənlər Qazan xanın arvadi Burla xatunu qəflətən əsir alırlar. Onlar Qazan xanın şərəfinə toxunmaq üçün bundan istifadə etmək istəyirlər. Lakin Burla xatun paltarını dəyişib qızların içində gizləndiyi üçün düşmənlər onu tanıya bilmirlər. Düşmənlər ananı müəyyən etmək üçün onun gözü qarşısında oğlu Uruzu dara çəkmək və ətindən qovurub

qizlara yedirtmək istəyirlər. Lakin ana ogulunun təkidilə bu ağır iztiraba tab gətirir. Uruz anasına deyir: “Saqın ana, mənim üstümə gəlməyəsən. Mənim üçün ağlamayasan. Qoy məni çəngələ vursunlar, qoy ətimdən çəksinlər, qara qovurma etsinlər, qırx bəy qızının önünə aparsınlar. Onlar bir yeyəndə, sən iki ye. Təki səni düşmənlər bilməsinlər, tanımasınlar”.

“Qaza bənzər qız-gəlinimin çiçəyi oğul!
Oğul, oğul, ay oğul!
Doqquz ay dar qarnımda gəzdirdiyi oğul!
On ay deyəndə dünyaya gətirdiyim oğul!
Bələyini beşikdə bələdiyim oğul!”

Ana ürəyi buna dözmür və deyir: “Ay oğul, sənin ətindən yeyimmi, yoxsa düşməne təslim olummu?”

Uruz dedi: “Ağzın qurusun, ana! Dilin çürüsün, ana! “Ana haqqı - Tanrı haqqı” deyilməsəydi, qalxıb yerimdən durardım, yaxandan, boğazından tutardım. Qaba dizimin altına salardım. Ağ üzünü qara yertə çırpardım”.

Bu səhnələr oğuz kişisi üçün namusun tapdalanmasındansa ölümün daha sərfəli olduğunu göstərir. Oğlu anasına deyir:

“Sən sağ ol, xanım, ana! Atam sağ olsun!
Bir mənim kimi oğul tapılmazmı?”

Burla xatun və onu əhatə etmiş nəcib qızlar qadın ləyaqətini, el-oba ləyaqətini hər şeydən üstün tuturlar. Boyun sonunda Qazan xan anasını da, arvadını da, oğlunu da düşməndən xilas edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının ana xəttini təşkil edən, aparıcı rola malik olan ayrı-ayrı boylarında aktiv iştirak edən qadın obrazları da vardır.

Burla xatun. Bu obrazda türk qadınına məxsus igidlik, cəsurluq, ərinə sədaqət kimi keyfiyyətlər təcəssüm olunmuşdur. Dastanda o, sadəcə övladını sevən bir ana deyil, eyni zamanda qüdrətli Oğuz elinin mənəvi anasıdır. Həyat yoldaşı Qazan xanın ən yaxın silahdaşdır. Döyüşdə Qazan xan yaralandıqda Burla xatun qılını əlinə alıb döyüşü qələbə qazanana qədər davam etdirir. “Qazan xanın evinin yağmalanması boyu”nda Burla xatunun öz oğlu Uruzla mükəliməsi bir qadın olaraq onun hansı normaların daşıyıcısı olmasını aydın göstərir. Bu boyda Oğuz elinin qadınla bağlı düşüncələrinin şahidi oluruq. Uruzun dilindən diqqətə çatdırılan sözlərdən aydın olur ki, Oğuzda qadının ən böyük dəyəri onun ərinə sədaqəti ilə ölçülür.

Dəli Domrulun xanımı. “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul” boyu daha çox ər-arvad münasibəti ilə diqqət çəkməkdədir. Dəli Domrul Tanrının göndərdiyi Əzrailə meydan oxuyur, bununla da o Tanrının qəzəbinə düşər olur və Tanrı Əzrailə tapşır ki, onun canını alsın. Dəli Domrul Əzrailə təslim olmaq istəmir. Səhvini başa düşüb Tanrıdan aman diləyir. Tanrı ondan can yerinə can istəyir. Dəli Domrul atasına, anasına bu sirri açır. Amma ata-anası öz şirin canlarından keçmirlər.

Əzrailə tabe olmazdan əvvəl xatunu ilə halallaşmağa gəlir:

İndi uca-uca dağlarım yaylağın olsun!
Soyuq-soyuq sularım bulağın olsun!
Tövlə-tövlə şahənə atlarım sənini miniyin olsun!
Qızıl tağlı uca evim sənini kölgəliyin olsun!
Qatar-qatar dəvələrini sənini yüklüyün olsun!
Yaylaqdakı ağ qoyunum şülənliyin olsun!
Gözün kim tutarsa, Könlün kimi seversə, ona ərə get!
İki oğlancığı öksüz qoyma! (4, 82)

Dəli Domrulun qadını Əzrailin onun canını alacağını bildikdə ərinə belə deyərək canını ondan əsirgəmədiyini göstərir:

“... Qarşı yatan qara dağları,
Səndən sonra mən neylərəm?
Yaylayarsam, gorum olsun!
Soyuq-soyuq sularını mən içərsəm, mənim qanım olsun!
Qızılını-gümüşünü xərcələsəm, kəfənliyim olsun!
Səndən sonra bir igid sevib seçsəm,
Ərə getsəm, birgə yatsam, bu əjdaha ilan olub məni çalsın!
Qüdrətli Allah şahid olsun, qurbanam sana,
Mənim canım qurban olsun sənini canına!” (4, 83)

Dəli Domrul ilə xatununun sevgisi Tanrının da xoşuna gəlir. Dəli Domrulun səhvini bağışlayır. Burada da biz bir daha türk qadınının sevgisinin, həyat yoldaşına sədaqətinin, mərdliyinin şahidi oluruq.

Dirsə xanın xanımı. Dirsə xanın xanımı mübarizliyi, əyilməzliyi ilə seçilən obrazlardandır. Dastanda qadınların vəsfedilmə hissələrində onların qəhrəmanlığından da xəbər alırıq. Aşağıdakı nəzm parçası buna nümunə ola bilər:

Bəri gəl, başımın taxtı, evimin taxtı!
Evdən çıxıb yeriyəndə sərvə boylum!
Topuğuna sarmaşanda qara saçlım!
Qurulmuş yaya bənzər çatma qaşlım!
Qoşa badam sığmayan dar ağızlım!
Payız almasına bənzər al yanaqlım! (4, 35)

Dastanın “Dirsə xan oğlu Buğac” boyunda rast gəldiyimiz bu parçada biz türk qadınına olan yüksək münasibətin şahidi oluruq. Dastanda verilən parçadan bir türk qadınının xarici görünüşünün də təsvirini müəyyən edə bilərik. Bu boyda eyni zamanda vətənə sevginin, ana haqqının Vətən haqqına bərabər tutulduğunun da şahidi oluruq. Dirsə xanın xatunu ağır yaralanmış oğlu Buğacı ana südü, dağ çiçəyi ilə müalicə edir. Burada ana obrazı torpağa bağlılığın rəmzi kimi canlanır.

Bundan başqa Oğuz ailəsində ər-arvad münasibəti də önəmli yer tutan, mühüm məsələlərdən biridir. Bu cür münasibətlərdə qadın qəhrəmanların göstərdiyi fədakarlıq ön planda verilməkdədir. Bununla yanaşı dastanın müxtəlif boylarında qadınların ərlərinə hörmətlə yanaşması, onlara böyük sevgi və etibar nümayiş etdirməsini görürük.

Dastanda ər-lə arvadın bir-birinə “başım baxtı”, “evim taxtı” deyər xitab etmələrinə tez-tez rast gəlirik. Bu müraciət formasını Dirsə xanın, onun xatununun, Qazan xanın, Burla xatunun dilindən oxuyuruq. Ər qadını başının baxtı, yəni ailəsinin dayağı, səltənəti bilir, qadın da ərinə. Bu təşbehdə türk ailəsinin varlığında ər və qadın bərabərliyi təsdiqlənir (5, 321).

Tariximizin dərin qatlarını özündə əks etdirən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanımızda yer alan ailə münasibətləri özünün bir çox xüsusiyyətləri ilə bugünün müzdə də aktualdır.

Eposda vətənpərvərlik hisslərinin tərbiyəsindən, oğuz ərənlərinin igid türk oğlu kimi yetisməsindən danışarkən mərd türk qadınlarının danılmaz rolu olduğunun bir daha şahidi oluruq. Dastandakı qadın obrazlarının əksəriyyəti qurşaq tutur, ox atır, ov ovlayır, oğuz elinin dar günündə ər-ləri ilə yanaşı döyüşlərdə iştirak edirlər (7, 264).

Oğuz elində qadınların fikir, arzu və rəylərinə hörmətlə yanaşılır. Qadın qəhrəmanlar yeri gəldikcə Oğuz igidlərinin nöqsanlarını cəsarətlə üzlərinə deyir, onlara ağıllı məsləhətlər verirlər. Məsələn, Dirsə xanın halalı inciməmiş və əsəbləşmiş ərinə təmkinli sözləri ilə sakitləşdirir. Burla xatun öz sözləri ilə Qazan xana inam verir, onu döyüşə ruhlandırır. Dastanda qadınların zorla ərə verilməsi hallarına rast gəlmirik. Onlar ancaq “göz açıban gördüyü və könül verib sevdii” igidlərə ərə gedirlər.

Dastanda hər igidin bir xanımı olar fikrinin də sübutunu görürük. Oğuz igidləri qadınlara münasibətdə ədəb-ərkan və etik normalara ciddi şəkildə əməl edirlər. Xalq qəhrəmanı Beyrək qadınların otağına izinsiz yaxınlaşmağı belə ədəbsizlik sayır. Dastanda 57 qala alan Alp Ərən müstəsna olmaqla bütün Oğuz qəhrəmanları təkərvadlıdırlar. Bu isə ölkədə çoxarvadlılığın olmadığını, qadına hörmət və qayğı ilə yanaşıldığını göstərən daha bir işarədir.

Möhkəm ailə telləri, möhkəm ailə dayaq-ları, ər-arvad, valideynlərlə uşaqlar arasında qarşılıqlı hörmət, məhəbbət və ehtiram münasibətləri haqqında ideya bütün eposdan qızıl xəttlə keçir (8, 71).

Nəticə. Qədim türklərin ana kitabı olan "Kitabi-Dədə Qorqud"-da qadına həssas münasibət, yüksək ehtiram, onun cəmiyyətdə tutduğu ali mövqe, mərdliyi və fədakarlığı xüsusi vurğulanmışdır. Bu müqəddəs kitabın bilavasitə varisləri olan azərbaycanlılar həmin ənənəni, yazılmamış qanunu günümü-zə qədər yaşat-

mış və bu gün daha da yüksək səviyyəyə çatdırmışlar. Qədim dövrlərdən əcdadlarımız ən mühüm mənəvi dəyərlərimizin, adət-ənənələrimizin, dilimizin saflığının qorunub saxlanmasını qadınlarımıza etibar etmişlər.

Müasir dövrdə də Azərbaycan qadınının bu özəl xüsusiyyəti xüsusi diqqət mərkəzindədir. Bu gün Azərbaycan qadını sivil dünya qurucularının təmsilçisi, sülh və əmin-amanlığa köklənmiş, cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında öz rolunu yaxşı başa düşən və bu missiyasını tam məsuliyyətlə həyata keçirən müstəqil bir insandır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar.(1989) / S.S. Əliyarov və Y. M. Mahmudovun redaktəsi ilə. Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 328 s.
2. Çələbiyev N.Z. (2021). Azərbaycan ailə modeli qloballaşma və millilik kontekstində. Bakı, 526 s.
3. Çələbiyev N.Z., Əfəndiyeva Ü.A. (2021). Ailə və gender psixologiyası. Bakı, ADPU, 520 s.
4. “Kitabi-Dədə Qorqud”. (1988). Bakı, Yazıçı.
5. İsmiyeva L. (2015). “Kitabi-Dədə Qorqud”da ailə münasibətləri. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Türk dünyası beynəlxalq elmi konfrans materialları. Bakı, s.320-322.
6. Əliyev R.İ. (2007). Etnopsixologiya: Qloballaşma və millilik. Bakı, Nurlan, 180 s.
7. Əzimova, A. (2015). “Kitabi-Dədə Qorqud dastanı”nda qadına münasibət. “Kitabi-Dədə Qorqud” və Türk dünyası beynəlxalq elmi konfrans materialları. Bakı, s.262-265.
8. Məlikova M. (2004). “Dədə Qorqud kitabı”nda dövlət və hüquq haqqında ideyalar. Dədə Qorqud dünyası. Bakı, Öndər, 240 s.

